

Οικονομία και Οικογένεια στη νότιο Ελλάδα του 19ου αιώνα

του Δημήτρη Ψυχογιού,
Κοινωνιολόγου

Αν ξεκινήσουμε με τη μορφή της οικογένειας, θα έλεγα ότι ανέκαθεν υπήρχε η άποψη ότι στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, κυριαρχούσε παλαιότερα η διευρυμένη, πολυπυρηνική οικογένεια, η οικογένεια με πολλές εστίες — πατέρας με πολλά παιδιά ή πολλά αδέρφια παντρεμένα. Πρόσφατα, ήρθαν ορισμένοι ν' αμφισβητήσουν αυτή την άποψη ξεκινώντας από κάποιες επεξεργασίες των άγγλων δημογράφων που ξεκινούν από τη μορφή της οικογένειας στην Αγγλία, και να υποστηρίξουν ότι και στην Ελλάδα, και μάλιστα από τον 17ο αιώνα λένε ορισμένοι, ότι η βασική μορφή της οικογένειας είναι η πυρηνική.

Αν γυρίσουμε λίγο πιο πίσω, θα δούμε ότι κάτι παρόμοιες απόψεις είχε αναπτύξει κι ο Κ. Καραβίδας όταν έγραψε τα «Αγροτικά» στον μεσοπόλεμο: προσπάθησε να διαφοροποιήσει την ελληνική οικογένεια σε σχέση με τη ολαβική αντιπαράθετοντας την μικρή χωρική ελληνική οικογένεια, όπως την έλεγε, με την διευρυμένη οικογένεια των Σλάβων, τη ζάντρουγκα. Νομίζω ότι αυτές οι απόψεις δεν ευσταθούν. Η παραδοχή δηλαδή ότι στην Ελλάδα είχαμε παλαιότερα σαν κανόνα την πυρηνική οικογένεια, είναι λάθος. Για να το καταλάβουμε αυτό θα πρέπει να εξετάσουμε το γαμήλιο σύστημα — με ποιά τρόπο δηλαδή δημιουργούνται νέα νοικοκυριά σ' ένα τόπο.

Για να πούμε ότι σε κάποιο κοινωνικό σύνολο κυριαρχούν τα πυρηνικά νοικοκυριά, θα πρέπει κάθε καινούργιο ζευγάρι να δημιουργεί δικό του νοικοκυριό και να μην εντάσσεται σε κάποιο από τα προϋπάρχοντα. Δεν έχουμε εθνογραφικά ή λαογραφικά στοιχεία που να υποστηρίζουν αυτό που λέμε στην κοινωνιολογία νεοτοπική εγκατάσταση. Ξέρουμε ότι αυτό το σύστημα της νεοτοπικής εγκατάστασης ίσχυε σε σημαντικό βαθμό στα νησιά του Αιγαίου, όπου εκεί πραγματικά όταν ένα ζευγάρι δημιουργεί δικό του νοικοκυριό αυτό γίνεται συνήθως στη συνοικία της νύφης και όχι στον γαμπρό. Στο Αιγαίο είναι πολύ πιο πολύπλοκη η κατάσταση. Υπάρχουν και άλλοι κανόνες διαδοχής στα θέματα της κληρονομιάς, έχουμε πρωτοτόκια, αρσενικά και θηλυκά, ή μόνο της μιας κατηγορίας, και αυτά που θα πούμε στη συνέχεια δεν αφορούν το χώρο του Αιγαίου, αλλά αφορούν την ηπειρωτική Ελλάδα. Εκεί από ότι ξέρουμε, από τις λαογραφικές μαρτυρίες κυρίως που υπάρχουν, είναι αυτό που

λέμε «ανδροπατροτοπική» εγκατάσταση, δηλαδή η εγκατάσταση του νέου ζευγαριού στον τόπο του άνδρα, για την ακρίβεια του πατέρα του άνδρα: Ενσωματώνεται δηλαδή το νέο νοικοκυριό στο υπάρχον νοικοκυριό του πατέρα του γαμπρού. Υπάρχει βέβαια μια βασική διαφορά σε σχέση με τη μεγάλη οικογένεια των Σλάβων: Στις περιπτώσεις της νότιας Ελλάδας δεν φτάνει κατά κανόνα αυτή η σύνθετη οικογένεια σε τόσο μεγάλο εύρος συγγενικών σχέσεων, όπως στην περίπτωση της ζάντρουγκας. Στη ζάντρουγκα, δηλαδή, όπως τουλάχιστον την έχει περιγράψει ο Καραβίδας και άλλοι ξένοι εθνολόγοι, οι ομάδες είναι πολύ μεγάλες, ορισμένες φορές φθάνουν και τα 35 άτομα — ξαδέλφια δευτέρου και τρίτου βαθμού μπορεί να έχουν κοινή περιουσία και κοινή στέγη. Αντίθετα, ο κανόνας στη νότια Ελλάδα είναι αυτές οι διευρυμένες οικογένειες, που κατά κανόνα περιλαμβάνουν τον πατέρα και τα αγόρια που παντρεύονται, ή να σπάνε με το θάνατο του πατέρα, οπότε γίνεται η μοιρασιά της περιουσίας. Θα δούμε αργότερα ότι αυτό συνδέεται με το γαμήλιο σύστημα που υπάρχει ανάμεσα στην προίκια, που έχουμε στην περίπτωση της νότιας Ελλάδας, σε σύγκριση με την εξαγορά της νύφης που έχουμε στην περίπτωση της ζάντρουγκας.

Αυτό που πρέπει να καταλάβουμε είναι ότι το βασικό θέμα που έχουμε όταν θέλουμε να δούμε τη μορφή της οικογένειας, είναι το ποιος είναι ο κανόνας εγκατάστασης στο γάμο και ποια είναι η διαδικασία της σχάσης της οικογένειας, πώς στη συνέχεια σπάει αυτή. Όταν δηλαδή ο κανόνας είναι ανδροπατροτοπική εγκατάσταση, τότε οδηγούμαστε σε σύνθετα νοικοκυριά. Μόνο η νεοτοπική εγκατάσταση

μας δίνει σαν κανόνα τα απλά νοικοκυριά. Η έκταση όμως, ο βαθμός συγγένειας και το βάθος εξαρτώνται από το πότε γίνεται η σχάση, πότε δηλαδή αυτό το νοικοκυριό το μεγάλο σπάει. Ο κανόνας χωρίς εξαίρεση, παντού σ' όλο τον κόσμο, είναι ότι κάποια στιγμή αυτές οι μεγάλες ομάδες, οι συγγενικές, θα σπάσουν αναγκαστικά για λόγους που είτε έχουν σχέση με το θέμα της δυνατότητας να γίνουν πια γάμοι σ' αυτή την ομάδα και τις απαγορεύσεις αιμομιξίας, είτε για πιο απλούς λόγους σε σχέση με το πόσο μεγάλη μπορεί να είναι μια ομάδα για να συνεργαστεί και να παράγει.

Αν ένα σύστημα έχει σαν κανόνα του να φτιάχνει σύνθετα νοικοκυριά, δεν μπορούμε όμως σε καμιά περίπτωση να περιμένουμε ότι θα βρούμε πολύ υψηλό ποσοστό αυτών των νοικοκυριών. Όταν σε 100 νοικοκυριά μιας κοινότητας βλέπουμε το 30% μόνο σύνθετα και τα 60% απλά, σύμφωνα με τον κανόνα πρέπει να είναι πυρηνική. Το πρόβλημα όμως είναι ότι ποτέ σε μια κοινότητα δεν θα βρούμε υψηλά ποσοστά που να είναι σύνθετες οικογένειες, γιατί έχουμε το πρόβλημα της σχάσης. Γιατί οι οικογένειες διαλύονται και ξαναρχίζουν από την αρχή κάποια νοικοκυριά. Και δεν είναι τόσο απλό αυτά που ξεκινάνε από την αρχή να καταφέρουν κάποια στιγμή να γίνουν σύνθετα νοικοκυριά, μεγάλα. Χρειάζονται ορισμένες δημογραφικές σταθερές: να υπάρχουν δηλαδή αγόρια, και μάλιστα για να φθάσουν στις σύνθετες μορφές που συγκατακτούν αδέρφια παντρεμένα, πρέπει να έχουν περισσότερα από 2 αγόρια, πρέπει αυτά τα αγόρια να παντρευτούν και να μη φύγουν από το σπίτι. Επί πλέον, πρέπει να καταφέρει να ζήσει ο πατέρας, να μη πεθάνει νέος από κά-

ποια αρρώστια ή κάτι άλλο, οπότε ξανά δεν θα έχουμε το σύνθετο νοικοκυριό. Θα έλεγα δηλαδή ότι και στις περιπτώσεις που έχουμε πολύ μικρά ποσοστά νοικοκυριών που είναι σύνθετα, αυτό πρέπει να μας βάλει στην υπόνοια ότι ο κανόνας που θα ακολουθείται είναι κανόνας αγροτοπικής εγκατάστασης, άρα της σύνθετης οικογένειας, και ότι αν αυτά δεν τα βρίσκουμε σε μεγάλο αριθμό, αυτό σημαίνει ότι έχουν μπει κάποιες άλλες παράμετροι στη μέση, όπως δημογραφικοί, κάποιοι πόλεμοι, κάποια επιδημία, που δεν επιτρέπουν σ' αυτό το θεσμό να ολοκληρωθεί. Το θέμα όμως είναι ότι έστω κι αν δεν ολοκληρώνεται, αυτός είναι ο στόχος που μπαίνει από τα ίδια τα νοικοκυριά να δημιουργήσουν. Δηλαδή, αυτό το ίδιο το πρότυπο στο οποίο στοχεύουν να φτάσουν. Ο στόχος κατά κάποιο τρόπο του πατέρα που ξεκινάει, γιατί κάποια στιγμή έσπασε από κάποια προηγούμενη σύνθετη οικογένεια που υπήρχε, ή γιατί ήταν ο μόνος γιός μιας οικογένειας, είναι να καταφέρει μια στιγμή να γίνει ο πατριάρχης, ή ο γέροντας — είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται — μιας μεγάλης οικογένειας που θα την ελέγχει. Κι εδώ είναι που μπαίνουμε στις διαδικασίες του γαμήλιου συστήματος, που μπορούμε να δούμε πώς μπορεί να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός. Κι εδώ παράλληλα δημιουργούνται κάποιες κοινωνικές σχέσεις μέσα στην αγροτική κοινότητα.

Γαμήλιες σχέσεις

Το γαμήλιο σύστημα των ειδών έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

Απαραίτητη προϋπόθεση του είναι η προίκα — με την πολλή γενική έννοια του όρου — που περιλαμβάνει και τα κινητά, τα προικιά δηλαδή που μεταφέρει η νύφη, τα ακίνητα που τυχόν της δίνουν (σπίτι, χωράφια, φυτείες), και σε ορισμένες περιπτώσεις και χρήματα. Προϋπόθεση είναι η προίκα — το δόσιμο δηλαδή από την οικογένεια της νύφης — στη νύφη θεωρητικά, στο ζευγάρι για την ακρίβεια. Γιατί η προίκα είναι αναπαλλοτρίωτο περιουσιακό στοιχείο της γυναίκας. Θα δούμε ότι το πράγμα είναι πιο περίπλοκο.

Δεύτερος κανόνας: Πρέπει να παντρευτούν πρώτα οι κοπέλες, κατά σειράς ηλικίας, κι όταν δεν παντρευτούν οι κοπέλες δεν μπορούν να παντρευτούν τ' αγόρια — εκτός από εξαιρέσεις που είναι πολύ μεγάλη διαφορά ηλικίας. Αλλά δεν μας ενδιαφέρουν οι εξαιρέσεις.

Τρίτος κανόνας: Οι γυναίκες πρέπει να είναι μικρότερες από τους άνδρες.

Αν δούμε το σύστημα της εξαγοράς, και το δούμε σε παγκόσμιο επίπεδο, είναι πολύ πιο διαδεδομένο από την προίκα και υπάρχουν κάποιες ερμηνείες γι' αυτό. Αλλά δεν θα μας απασχολήσουν τώρα.

Στο σύστημα εξαγοράς έχουμε την εξής συμμετρία: Το δόσιμο γίνεται από τη μεριά της οικογένειας του γαμπρού και πηγαίνει όχι στο ζευγάρι, αλλά στον πατέρα του γαμπρού. Αυτοί που παντρεύονται πρώτοι είναι τα αγόρια και όχι τα κορίτσια, και οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη ηλικία από τους άνδρες. Δηλαδή, τα δύο στοιχεία που έχουμε — η προτεραιότητα στο γάμο και η ηλικία — είναι ανεστραμμένα στο σύστημα της εξαγοράς. Οι γυναίκες μεγαλύτερες και παντρεύονται πρώτα οι γιοί της οικογένειας.

Στο σύστημα της εξαγοράς τα αγόρια παντρεύονται πολύ μικρά γύρω στα 15 τους χρόνια, και οι γυναίκες στα 20-25. Στο σύστημα της προίκας, η οικογένεια, όταν πρέπει να παντρεύει μια κόρη έχει ένα μεγάλο πρόβλημα: Από τη μια μεριά θα διώξει ένα εργατικό χέρι που υπάρχει μέσα στην οικογένεια και ταυτόχρονα δίνει κι ένα κομμάτι της περιουσίας της οικογένειας. Στην περίπτωση της εξαγοράς τα πράγματα είναι πιο λογικά, με την έννοια ότι φεύγει μεν ένα εργατικό χέρι από την οικογένεια, αλλά κατά κάποιο τρόπο εξαγοράζει την εργατική δύναμη της κόρης — γι' αυτό λέγεται κι εξαγορά. Κάτι που φαίνεται πιο λογικό σε ρύθμιση. Γιατί αντί να παντρεύονται πρώτα τα κορίτσια, παντρεύονται τα αγόρια, οπότε έρχεται στην οικογένεια ένα πρόσθετο εργατικό χέρι και περιουσιακά στοιχεία. Επομένως, η οικογένεια μπορεί ν' αξιοποιήσει αυτά τα πράγματα για να φτιάξει την προίκα της κόρης. Αν δεν κανείς την οικογένεια σε μια μονάδα παραγωγική, ο χειρότερος συνδυασμός φαίνεται να είναι της προίκας και της αποχώρησης του κοριτσιού.

Κανόνες σχηματισμού απλών νοικοκυριών τύπου βορειοδυτικής Ευρώπης:

α. Προχωρημένη ηλικία γάμου και για τα δύο φύλα: άνω των 26 για τους άνδρες και άνω των 23 για τις γυναίκες (περίπου).

β. Μετά το γάμο του το ζευγάρι έχει την ευθύνη του νοικοκυριού, με αρχηγό το γαμπρό.

γ. Πριν το γάμο τους οι νέοι και οι νέες κυκλοφορούν μεταξύ διαφόρων νοικοκυριών ως υπηρέτες.

Κανόνες σχηματισμού σύνθετων νοικοκυριών

α. Μικρότερη ηλικία γάμου για τους άνδρες και μάλλον πρώιμη ηλικία γάμου για τις γυναίκες (οι άνδρες κάτω των 26 και οι γυναίκες κάτω των 21).

β. Συχνά τα νιόπαντρα ζευγάρια ζουν σε νοικοκυριό (συνήθως αυτό του πατέρα του γαμπρού) που το διευθύνει κάποιο άλλο γηραιότερο ζευγάρι.

γ. Νοικοκυριά όπου συγκατοικούν περισσότερα από ένα ζευγάρια μπορούν να χωριστούν και να σχηματίσουν δύο ή πε-

ρισσότερα νέα νοικοκυριά, που το καθένα περιλαμβάνει ένα ή περισσότερα ζευγάρια.

Κατά την άποψη του Καραβίδα, η μεγαλύτερη κατά το γάμο ηλικία των γυναικών στη ζάντρουγκα οφείλεται στο ότι η κόρη «κρατείται όσον το δυνατόν περισσότερο εις τον πατρικόν οίκον λόγω ακριβώς της χρησιμότητάς της». Σ' αυτό οφείλεται και η εξαγορά της νύφης.

Ο συνδυασμός των κανόνων: ανδροπατροτοπική εγκατάσταση, προίκα, προβάδισμα των κοριτσιών στο γάμο και μικρότερη ηλικία της νύφης από το γαμπρό, δυσκολεύει το γάμο.

Η προίκα επίσης αυξάνει την εξουσία του πατέρα, γιατί αυτός αποφασίζει τι θα δώσει, αποφασίζει εκείνος για τον γάμο των παιδιών, γιατί χωρίς τη συγκατάθεσή του και το δόσιμο της προίκας ο γάμος δεν μπορεί να γίνει.

Και μόνο το κλέψιμο της νύφης μπορεί να επιτρέψει γάμο χωρίς προίκα, αλλά αυτό είναι έξω από τις συνήθειες της κοινότητας, είναι κάτι το καταδικαστέο.

Όταν λέμε ότι ο πατέρας θα προικίσει, αυτό δεν αφορά μόνο την κόρη, αφορά ουσιαστικά και τον γιο, ο πατέρας προικίζει τον γιο.

Η σημασία του αναπαλλοτρίωτου της προίκας γίνεται φανερό μόνο αν την εξετάσουμε από την πλευρά του οίκου του γαμπρού προς τον οποίο και κατευθύνεται: στόχο έχει να διαφυλάξει την προίκα ακέραιη στο διάστημα που το νέο ζευγάρι θα συνυπάρξει με τα πεθερικά και τα αδελφία του γαμπρού. Η ρύθμιση όμως αυτή δεν έχει στόχο να προστατεύσει τα ανύπαρκτα δικαιώματα της νύφης ή αυτά της οικογένειάς της. Το αναπαλλοτρίωτο της προίκας θα αποτελέσει έρεισμα της εξουσίας του πατέρα του γαμπρού, όπως προηγουμένως, στον οίκο της νύφης, αποτέλεσε έρεισμα της εξουσίας του δικού της πατέρα: για το γαμπρό ουσιαστικός προικοδότης δεν είναι ο πεθερός, αλλά ο πατέρας. Ο δικός του γέροντας θα διαλέξει τη νύφη. Η συμμετοχή του μέλλοντος γαμπρού σ' όλα αυτά είναι από ανύπαρκτη ως ελάχιστη. Ο γιος λοιπόν οφείλει υποταγή για να του βρουν μια καλή, πλούσια νύφη. Η θέση του είναι ίδια μ' αυτήν της κόρης (από την άποψη της προίκας). Η διαφορά τους βρίσκεται στην προοπτική: αυτός θα γίνει κάποια μέρα γέροντας, αρχηγός οίκου, η κόρη δεν θα γίνει ποτέ.

Ο κανόνας της ανδροπατροτοπικής εγκατάστασης, η αναπαλλοτρίωτη προίκα και η προτεραιότητα των κοριτσιών στο γάμο ήταν καθολικά φαίνεται στη Ρούμελη και το Μωρειά, πρωτογενής εμπειρία οποιουδήποτε μεγάλωσε σε χωριό. Ειδικά η προτεραιότητα στο γάμο, το «ιερό καθήκον προς την αδελφή, γινόταν το ιδεολογικό όπλο των γερόντων για τη διατήρηση της συνοχής του οίκου στο βαθμό που οι υλικοί όροι που την στήριζαν υποχωρούσαν σιγά-σιγά.